

KRAIŃSKIE GWARY PODLASKIE: HISTORIA BADAŃ I NAJWAŻNIEJSZE CECHY SYSTEMOWE

MICHAŁ ŁESIÓW

W granicach powojennej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Trzeciej Rzeczypospolitej mieszka stosunkowo duża grupa obywateli mówiących po ukraińsku i utożsamiających się na ogół z narodowością ukraińską¹. Zdecydowana większość Ukraińców w Polsce to ludność wiejska posługująca się w dalszym ciągu przeważnie gwarami, które ulegają coraz intensywniejszym wpływom języka polskiego z jednej strony i ukraińskiego języka literackiego – z drugiej.

Gwary ukraińskie w granicach III RP występowały i nadal częściowo występują w województwie podkarpackim, we wschodniej części województwa lubelskiego i w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego aż do rzeki Narwi, gdzie wlewają się stopniowo w białoruski teren językowy. Z dawniejszego województwa rzeszowskiego (obecnie: podkarpackie) i lubelskiego znaczna część ludności ukraińskojęzycznej została w latach 1945-1946 przesiedlona w ramach tzw. repatriacji na wschód, głównie na teren Ukrainy Radzieckiej, gdzie na ogół wymieszała się z ludnością ukraińską innych regionów, najczęściej obwodów zachodnich Ukrainy. Część ludności z tych wyżej dwóch wspomnianych województw została w roku 1947 przesiedlona w ramach oficjalnie podjętej decyzji ówczesnych władz państwowych na polskie ziemie zachodnie i północne, zwane wówczas Ziemią Odzyskanymi.

W wyniku tych zdarzeń można mówić również o pewnej ilości Ukraińców (ludności ukraińskojęzycznej) mieszkających w ogromnym rozproszeniu, niedużymi grupami lub pojedynczymi rodzinami na terenie obecnych województw: warmińsko-mazurskiego, pomorskiego, zachodniopomorskiego, lubuskiego, dolnośląskiego i opolskiego. Obecnie działają tam ukraińskie instytucje społeczno-kulturalne, z których najbardziej tradycyjnie powszechnym jest Związek Ukraińców w Polsce (przedtem:

¹ Według informacji podanej w *Nowej Encyklopedii Powszechnej PWN*, w Polsce mieszka obecnie 300-400 tysięcy Ukraińców, zob. *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 1996, s. 544; w przybliżeniu taką samą liczbę Ukraińców – obywateli III RP podaje J. Dziedzeliński w haśle „Українська мова в Польщі”, zob. *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000, s. 672.

Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne), parafie obrządku greckokatolickiego i prawosławnego, rozwija się też w miarę możliwości szkolnictwo ukraińskie, wielce utrudnione ze względu na duże rozsiianie ludności wysiedlonej.

Ludność mówiąca na co dzień gwarami ukraińskimi czy językiem ogólnoukraińskim mieszka poza tym w nienaruszonej masie w powiecie bielskim, hajnowskim i siemiatyckim województwa podlaskiego – między Bugiem i Narwią – na które to północno-podlaskie gwary ukraińskie może dodatkowo wpływać nie tylko język polski, ale też białoruski język literacki, który na tych terenach często nauczany jest w szkołach wiejskich i w gimnazjach².

Na terenie południowo-wschodnich krańców dzisiejszej Rzeczypospolitej gwary ukraińskie dzieliły się na szereg grup dialektycznych – łemkowskie, zachodnie części gwar bojkowski, nadszańskich i naddniestrzańskich, chełmsko-wołyńskie i podlaskie³. Ukraiński żywioł językowy stykał się tu i mieszał z polskim. W rezultacie takich wzajemnych kontaktów językowych polsko-ukraińskich wytworzyła się na tym terenie specyficzna odmiana gwarowa pod nazwą polszczyzny kresowej⁴. Wymienione gwary ukraińskie pozostawały pod wyraźnym wpływem języka polskiego, co odbiło się na ich systemach. Z tego m. in. powodu i ze względu na ich peryferyjność i w niektórych przypadkach archaiczność gwary ukraińskie tak określonego terenu były i nadal są niezwykle ciekawym i wdzięcznym terenem do badań naukowych. Językoznawcy interesowali się tymi gwarami jeszcze przed pierwszą wojną światową, w okresie międzywojennym, a także – po drugiej wojnie światowej w warunkach już mocno utrudnionych ze względu na przesiedlenia i wysiedlenia ludności ukraińskojęzycznej.

Możemy wyróżnić trzy okresy badań wspomnianych gwar:

1. okres przed pierwszą wojną światową w warunkach zaboru rosyjskiego i austriackiego;
2. okres międzywojenny w drugiej Rzeczypospolitej;
3. okres po drugiej wojnie światowej w warunkach niebywałego rozproszenia nosicieli tych gwar, wynikłego na skutek przesiedleń i wysiedleń ludności ukraińskojęzycznej na wschód, zachód i północ.

W poszczególnych okresach historycznych badania gwar ukraińskich na tym obszarze odbywały się na terytoriach takich regionów jak Podlasie i Chełmszczyzna w zaborze rosyjskim z jednej strony i Galicja w granicach monarchii habsburskiej – z drugiej. Żeby zrozumieć ważność istnienia w normalnym środowisku tych gwar, przedstawię pokrótce badawcze zainteresowania się nimi w każdym z wymienionych

² M. Łesiów, *Gwary ukraińskie między Bugiem i Narwią*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. II, Białystok 1994, s. 117-137.

³ W takiej kolejności gwary te zostały omówione w monografii: M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, którą dedykowałem „лемкам, бойкам, надсянцям і підляшукам, що не зі своєї волі мусили були півстоліття тому залишити рідні оселі і тим, які ще осталися на рідних землях” (s. 1).

⁴ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław-Kraków 1957, s. 24-25; por. też mapę w pracy: K. Dejna, *Próby sprecyzowania niektórych pojęć i terminów dialektologicznych*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN”, Łódź 1966, r. XX, 5, s. 2-3.

tu nierównych odcinków czasowych ze szczególnym uwzględnieniem gwar podlaskich.

Gwary ukraińskie Podlasia i Chełmszczyzny, nazywane przed I wojną światową również „siedleckimi” i „lubelskimi”, gdyż według ówczesnego podziału administracyjnego znajdowały się one na terenie guberni siedleckiej i lubelskiej, były przedmiotem zainteresowań badawczych filologów i etnografów jeszcze od połowy XIX wieku. Badania te prowadzone były na ówczesnym poziomie teoretycznym i metodologicznym przez studentów uniwersytetów Moskwy, Sankt-Petersburga czy Warszawy, często urodzonych na tych terenach. Prawie wszystkie prace dotyczące wspomnianych gwar publikowane były wtedy w języku rosyjskim.

Już w połowie XIX wieku pojawiły się zbiorki etnograficzno-folklorystyczne, w których trochę miejsca poświęcano opisowi cech językowych mowy ludowej, na przykład w jednym zbiorku z roku 1858 pojawiły się informacje o gwarach podlaskich nad Narwią i Bugiem z wyraźnym wydzieleniem gwar typu ukraińskiego („dekały”) i białoruskiego („dziekały”)⁵. Wiele materiałów gwarowych, a nawet opisów gwar ukraińskich, w tym również podlasko-chełmskich, zawierają wydawane w latach 1872-1877 *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край* pod redakcją P. Czubińskiego⁶. Oprócz pracy K. Mychalczuka, pierwszej monografii o gwarach ukraińskich, w której ocenia się gwary ukraińskie oraz ich główne cechy „w tak nazywajemoj Podljachii i Chołmszczinie, to jest’ w Jużno – russkich ujezdach Grodzienskoj, Siedleckoj i Lublińskiej gubernij”⁷, była tam umieszczona praca pt. *Краткая характеристика Малоруссов*, gdzie zawarto szczegółowe określenie terenu występowania gwar ukraińskich w ówczesnych powiatach („ujezdach”) Bielsk Podlaski, Konstantynów, Biała Podlaska, Radzyń, Włodawa. Oprócz tego dla każdej miejscowości podano tam również liczbę unitów używających na co dzień gwar ukraińskich, jak również wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, którzy też często używali mowy „małoruskiej” obok języka polskiego, na który stopniowo i skutecznie przechodzili w związku ze świadomością przynależności do wyznania rzymskokatolickiego, co kojarzyło się im z polskością. Taki szczegółowy opis ilościowy dotyczył jeszcze stanu sprzed zniesienia Unii przez władze carskie na tym terenie. Piszemy tam o pozytywnej roli Unii w zachowaniu miejscowych gwar ukraińskich, podczas gdy prawosławie było później czynnikiem rusyfikacyjnym, a katolicyzm w wydaniu łaciń-

⁵ *Заметки о западной части Гроденской губернии*, „Этнографический Сборник издаваемый Русским Географическим Обществом”, вып. 3, Санкт-Петербург 1858; П. Гильтебрант, *Предисловие*, [w:] „Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае”, вып. 1, Вильнюс 1866.

⁶ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования собранные П. Чубинским*, т. 1-8, Санкт-Петербург 1872-1877.

⁷ К. Михальчук, *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*, [w:] *Труды*, op. cit., т. 7, cz. 3, s. 490, 500.

skim – elementem polonizacyjnym również w zakresie używania miejscowej mowy ukraińskiej⁸.

Jeśli idzie o prace typowo językoznawcze dotyczące gwar ukraińskich Chełmszczyzny i Podlasia w tym okresie, należy wspomnieć takie nazwiska autorów, jak: O. Potebnia⁹, K. Mychalczuk¹⁰, I. Neczuj-Łewycki¹¹, P. Żytecki¹², S. Żelechowski¹³, M. Janczuk¹⁴, I. Bessaraba¹⁵ i inni¹⁶. Wart uwagi jest fakt, że na terenie należącym przed pierwszą wojną światową do Imperium Rosyjskiego prace o gwarach ukraińskich Podlasia i Chełmszczyzny pisane były niemal wyłącznie po rosyjsku.

W okresie międzywojennym podstawowe prace o gwarach ukraińskich wschodniego pasa tzw. makroregionu lubelskiego i terenu między Bugiem i Narwią wyszły spod pióra W. Kuraszkiewicza, którego można zaliczyć do badaczy lubelskiego ośrodka naukowego. Właśnie Lublin stawał się ośrodkiem naukowym w zakresie filologii dopiero po pierwszej wojnie światowej, kiedy powstał Uniwersytet Lubelski, uczelnia wybitnie humanistyczna i katolicka, której to uczelni pracownik, Władysław Kuraszkiewicz na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku jako językoznawca, który studiował w Uniwersytecie Lwowskim, rozpoczął swe badania naukowe gwar

⁸ *Краткая характеристика Малоруссов*, [w:] *Труды*, t. 7, cz. 3. W innej pracy z roku 1885, dotyczącej folkloru ukraińskiego na tym terenie, niejaki N. Straszkievicz pisze również o pozytywnej roli Unii w tym względzie tak: „Gdzie ucieleśnia unija, tam woznikło prawosławie, tam i naród goworit małorusskim jazykom. W tom zakluczajetsia ważnaja istoriczeskaja zasługa unii”, [w:] S. Straszkievicz, *Устная народная словесность в Холмской и Подласской Руси*, „Памятки русской старины в западных губерниях”, вып. 8, Санкт-Петербург 1885, s. 459.

⁹ Cenne są uwagi poczynione przez najwybitniejszego językoznawcę ukraińskiego XIX wieku w prasie: O. Потебня, *Заметки о малорусском наречии*, „Филологические заметки” 1870, Воронеж 1871.

¹⁰ Usytuowanie omawianych gwar w systemie całości gwar ukraińskich, zob.: K. Михальчук, op. cit., s. 490, 500.

¹¹ I. Нечуй-Левицький, *Мандрівка на українське Підляшшя*, „Правда”, nr 7-9, Львів 1872.

¹² Wiele archaicznych cech językowych z terenu Podlasia przytacza P. Żytecki, wiążąc je z historią języka ukraińskiego w pracy *Очерк звуковой истории малорусского наречия*, Киев 1876.

¹³ Na tle ogólniejszym opisuje on bardzo szczegółowo cechy gwary wsi Rudno i okolic (obecnie powiat Radzyń Podlaski) w pracy *Заметки о русских говорах Седлецкой губернии*, zamieszczonej w warszawskim czasopiśmie naukowym „Русский Филологический Вестник”, t. 11, Варшава 1884.

¹⁴ M. Janczuk, urodzony we wsi Kornica (obecnie: pow. Łosice, woj. mazowieckie), ukończył studia historyczno-filologiczne na Uniwersytecie Moskiewskim, badał folklor i gwary swoich stron rodzinnych, a wyniki tychże badań opublikował m.in. w pracy *Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии* (po собранных материалах, [w:] „Труды Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии”, t. VI (1885), gdzie umieścił dość dokładny opis cech systemowych gwary zwanej przezeń „kornicką”, należąca do dialektu podlaskiego (zachodnio-poleskiego).

¹⁵ Urodzony w Łomazach koło Białej Podlaskiej Bessaraba studiował nauki filologiczne w Petersburgu. Na podstawie zebranych materiałów gwarowych opisał gwary rodzinne okolic Łomaz w monografii *Материалы для этнографии Седлецкой губернии*, Санкт-Петербург 1903.

¹⁶ Więcej o tym okresie badań gwar podlaskich zob.: M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, s. 292-343.

ludowych tak polskich, jak i ukraińskich, znajdujących się na terenie ówczesnego województwa lubelskiego, czyli zbadał również gwary ukraińskie Chełmszczyzny i Podlasia. On to właściwie po raz pierwszy napisał po polsku o gwarach „ruskich” (tzn. ukraińskich), tzw. „chełmskich” i podlaskich w swej monografii pt. *Przegląd gwar województwa lubelskiego* na podstawie własnych zapisów gwarowych w terenie. W tej pierwszej polskojęzycznej fachowej i poważnej informacji naukowej o gwarach ukraińskich makroregionu lubelskiego młody wówczas dialektolog pisał: „Ruskie (małoruskie) gwary lubelskie właściwie dotąd nieznanne. Żaden bowiem językoznawca nie prowadził tutaj badań na miejscu. Znany ruski dialektolog prof. Jan Ziłyński pisze, że poznał te gwary tylko w przejeździe pociągiem i w rozmowach ze służbą kolejową! Mamy wprawdzie z tych terenów rozmaite luźne wiadomości oparte na zapisach etnograficznych, ale spisane niefonetycznie, przedstawiają dla dialektologa minimalną wartość naukową. A przecież te gwary na krańcach etnograficznego obszaru małoruskiego w sąsiedztwie z językiem polskim z pewnością inaczej się rozwijały i, jak sam to stwierdziłem, zachowały charakter bardzo archaiczny”¹⁷.

Na załączonej do wspomnianej monografii mapie zaznaczona była zachodnia linia występowania gwar według ówczesnej nomenklatury „ruskich” czy „małoruskich”: „na wschód od Zamościa, Krasnegostawu i Parczewa przez Międzyrzec i Sarnaki”. W monografii opisane zostały najważniejsze cechy fonetyczne i gramatyczne tych gwar, zaznaczono też, że słownictwo bardzo bogate i archaiczne mało dotychczas jest znane i prawie nie zbadane. W. Kuraszkiewicz określił dość dokładnie system fonetyczny tych gwar ukraińskich, zwracając uwagę głównie na te cechy, które pomagały w rozwiązywaniu ważnych zagadnień rozwoju języka ukraińskiego m. in. sprawa dyftongów, stwardnienie spółgłosek przed dawnymi *i* oraz *e*. Wyznaczył on granicę językową ukraińsko-białoruską na północnym Podlasiu. Zapisane przezeń materiały gwarowe z ok. 160 miejscowości dały solidną podstawę do napisania szeregu cennych rozpraw i artykułów, które później (w roku 1985) zostały przedrukowane w tomie *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej* na 314 stronach pod redakcją J. Riegera. Prace W. Kuraszkiewicza odznaczają się systematycznością, logicznym powiązaniem współczesnych faktów gwarowych z historią rozwoju języka.

W tym okresie badaniami ukraińskich gwar podlaskich zajął się również językoznawca należący do warszawskiej szkoły dialektologicznej, Jan Tokarski, urodzony w Ortelu Królewskim koło Piszczaca na Podlasiu. On to w okresie międzywojennym zbadał znane mu z dzieciństwa i młodości ukraińskie gwary podlaskie i tuż przed drugą wojną światową opublikował tylko jeden artykuł dotyczący systemu samogłoskowego gwar ukraińskich okolic Janowa Podlaskiego¹⁸. Jednocześnie materiały wówczas zebrane stanowiły podstawę do sformułowania i opublikowania już po wojnie jednego

¹⁷ W. Kuraszkiewicz, *Przegląd gwar województwa lubelskiego, Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. I, Lublin 1932, s. 277.

¹⁸ J. Tokarski, *Uwagi nad wokalizmem gwar ruskich z okolic Janowa Podlaskiego*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, wyd. I, t. 2, 1939.

artykułu o deklinacji rzeczowników tychże gwar¹⁹ oraz monografii o fonetyce i fleksji gwary wsi Serpelice. Ta ostatnia praca J. Tokarskiego ma wartość już całkowicie historyczną, ponieważ obecnie w Serpelicach (gmina Sarnaki, powiat Łosice) według mojego rozeznania mówi się już tylko po polsku²⁰.

Najogólniej można stwierdzić, że stosunkowo krótki okres międzywojenny przyniósł interesujące wyniki w badaniach nad gwarami podlaskimi w Polsce. Mają one znaczenie już historyczne, bo na terenie dzisiejszego państwa polskiego, poza obszarem między Bugiem i Narwią gwary ukraińskie są reprezentowane przez niewielką ilość ludności, która się jakimś cudem mogła jeszcze zachować na terenie wielowiekowego osiedlenia.

W okresie międzywojennym gwarami ukraińskimi w Polsce zajmowali się tacy wybitni językoznawcy, jak W. Kuraszkiewicz, I. Ziłyński, Z. Stieber, J. Tokarski oraz ich uczniowie. Pochodzili oni ze środowisk naukowych Lwowa, Krakowa, Warszawy i Lublina. Materiał zebrany przed wojną przez wiele lat służył wymienionym autorom do formułowania i publikowania cennych prac o tych gwarach. Uczyli się na nich teoretycznie i metodologicznie badacze powojenni, którzy w swych pracach natrafiali już na inny problem, a mianowicie w niektórych miejscowościach nie było już informatorów, albo znacznie zmniejszyła się ich reprezentatywność, chociaż i z tym jakoś musieliśmy sobie dawać radę.

Po drugiej wojnie światowej ludność posługująca się gwarami ukraińskimi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej (głównie na terenie ówczesnego województwa lubelskiego i rzeszowskiego) została w ogromnej części przymusowo wysiedlona najpierw na teren byłego Związku Radzieckiego (1945-1946)²¹, a następnie w roku 1947 w ramach wysiedleńczej Akcji „Wisła” – na tzw. Ziemię Odzyskaną²². W związku z tym badania gwar ukraińskich w granicach PRL były w dużej mierze utrudnione przede wszystkim ze względu na poważny brak nosicieli tych gwar na miejscach dawnego osiedlenia. Ponadto w okresie pierwszego dziesięciolecia PRL jakiegokolwiek badania ukrajinoznawcze były pod ścisłą cenzurą i w zasadzie zakazane.

Gwary ukraińskie południowo-podlaskie, chełmsko-wołyńskie, nadszańskie, łemkowskie i zachodnie skrawki gwar bojkowskich i naddniestrzańskich można było usłyszeć po wysiedleniu ich użytkowników na północnych i zachodnich obrzeżach Rzeczypospolitej, a także gdzieś na rozległych terenach Ukrainy, a może jeszcze dalej na wschód.

Niezależnie jednak od tych obiektywnych trudności i smutnych okoliczności zaczęły się ukazywać obok prac W. Kuraszkiewicza, Z. Stieberta, J. Tokarskiego i in.,

¹⁹ J. Tokarski, *Morfologia ruskich gwar podlaskich. Deklinacja rzeczowników*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, wyd. I, t. 4, 1952.

²⁰ J. Tokarski, *Gwara Serpelic. Fonetyka. Fleksja*, Wrocław 1964. Zob. też recenzję M. Łesiowa w „Slavii Orientalis” 1964, nr 4, s. 471-473.

²¹ Według oficjalnych danych od 15 października 1944 r. do 2 sierpnia 1946 r. przesiedlono z granic PRL ok. 482 000 osób narodowości ukraińskiej. E. Misiło, *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, Warszawa 1993, s. 17.

²² Łączna liczba wysiedlonej ludności ukraińskiej w 1947 r. wynosiła ok. 150 000 osób, tamże, s. 33.

którzy opierali się na materiałach zapisanych przed wysiedleniem ludności ukraińskojęzycznej, również prace innych autorów od drugiej połowy lat pięćdziesiątych omawiające gwary ukraińskie w Polsce, oparte na zapisach materiałów gwarowych dokonanych już po wojnie.

Jeśli idzie o teren podlaski, mieszczący się w południowo-wschodniej części woj. Podlaskiego na południe od rz. Narwi i we wschodniej części tzw. makroregionu lubelskiego, to badany on był po wojnie głównie i przede wszystkim przez filologów z Lublina i z Warszawy.

Od roku 1955 Katedra Języka Polskiego UMCS w Lublinie rozpoczęła zbieranie materiału gwarowego i toponimicznego na terenie ówczesnego województwa lubelskiego, przy czym wzięto pod uwagę również gwary ukraińskie, które mimo wysiedleń ludności ukraińskojęzycznej można było w poszczególnych miejscowościach województwa jeszcze usłyszeć i zapisać. Mieszkali tu jeszcze pojedynczy użytkownicy takich gwar ukraińskich, jak podlaskie, chełmsko-wołyńskie, część naddniestrzańskich i północnonadszańskich. Materiały te miały wejść do zaplanowanego wówczas *Atlasu gwar Lubelszczyzny*. O potrzebie i możliwościach badania również gwar ukraińskich tego terenu pisał P. Smoczyński, autor *Kwestionariusza do atlasu gwar Lubelszczyzny*, Lublin 1965, który był podstawą do zapisów gwar polskich i ukraińskich w terenie przez pracowników Katedry Języka Polskiego (głównie mgra M. Łesiowa i mgra S. Warchoła w latach 1956-1960)²³.

Materiały gwarowe ukraińskie lub paralelnie ukraińskie i polskie zostały zebrane z kilkudziesięciu miejscowości wschodniej części województwa lubelskiego i obecnie znajdują się one w Instytucie Języka Polskiego UMCS. Planowany *Atlas gwar Lubelszczyzny* nie został dotychczas opracowany w przewidywanej wówczas postaci i w ogóle od ponad 40 lat zaprzestano nawet samego zbierania materiału gwarowego w tak zaplanowanym zakresie. Złożyły się na to przyczyny bardziej subiektywne niż obiektywne kierowników tego przedsięwzięcia badawczego.

Zebrany wówczas materiał gwarowy również ukraiński stał się podstawą opracowań szeregu artykułów i rozpraw o charakterze naukowym i popularnonaukowym. Podobnie zapisy terenowe własnych nazw miejscowych i fizjograficznych, dokonywane w latach pięćdziesiątych na polecenie URM pod kierunkiem naukowym L. Kaczmarka, ówczesnego kierownika Katedry Języka Polskiego UMCS, zawierały w sobie również liczne elementy ukraińskie na terenie powiatów wschodnich ówczesnego województwa lubelskiego i białostockiego.

Wspomniane badania terenowe stały się początkiem zainteresowań gwarami ukraińskimi ze strony dialektologów lubelskich. Sam materiał zapisywany w terenie na żywo podpowiadał nowe tematy i wykazywał potrzebę szerszego spojrzenia na te gwary w ich mocno nadwężonym stanie i na stosunki językowe polsko-ukraińskie na terenie pogranicznym. Wtedy zaczęły pojawiać się dotyczące gwar ukraińskich

²³ P. Smoczyński, *Stan i perspektywy prac nad atlasem gwar Lubelszczyzny*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1960, z. 2-3 (14-15).

wschodniego pasa makroregionu lubelskiego prace M. Łesiowa²⁴, S. Warchoła²⁵ oraz ich uczniów – F. Czyżewskiego²⁶, M. Sajewicza²⁷, M. Roszczenki²⁸ oraz innych młodych badaczy, głównie magistrantów, którzy studiując na UMCS (również KUL) za temat swoich prac magisterskich wybierali sobie poszczególne gwary ukraińskie (czasem też białoruskie) na terenie b. województwa lubelskiego, białostockiego i rzeszowskiego. Na moich seminariach magisterskich prowadzonych od wielu lat na UMCS, KUL i w Filii UW w Białymstoku, powstało ponad 50 prac magisterskich z dialektologii ukraińskiej. Tematycznie dotyczyły one przede wszystkim opisu pewnych grup semantycznych słownictwa potocznego, zapisanego w jednej lub kilku wsiach, antroponimii gwarowej, języka miejscowego folkloru, a niekiedy też systemu fonetycznego czy morfologicznego poszczególnych gwar, głównie na Podlasiu i Chełmszczyźnie. Wartość tych prac polega przede wszystkim na zdobyciu świeżo zapisanego materiału językowego przez eksploratorów, którzy dane środowisko językowe znali zazwyczaj jako swoje, bo stamtąd pochodzili, tam się wychowali lub przez dłuższy czas przebywali. Duża część tych materiałów pozostaje do dziś w maszynopisach lub nawet w rękopisach.

W odniesieniu do prac opartych na świeżo zapisanym materiale w okresie ostatnich kilkunastu lat można stwierdzić, że wyróżniają się tu prace Feliksa Czyżewskiego, autora *Atlasu gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* (Lublin 1996) oraz pokażnej monografii *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia* (Lublin 1994).

Lubelskie środowisko dialektologiczno-językoznawcze z ukierunkowaniem na ukraińskie gwary makroregionu lubelskiego, a nawet szerzej, było i jest w ścisłym kontakcie naukowym z pracownikami takich jednostek naukowych, jak Instytut Słownoznawstwa PAN w Warszawie (wspólne plany przygotowania *Atlasu ukraińskich*

²⁴ Szereg artykułów i rozpraw na temat niektórych zjawisk językowych w gwarach ukraińskich w Polsce, a przede wszystkim na Podlasiu zob. *Bibliografia prac Prof. dr hab. M. Łesiowa wraz z wykazem wykonanych pod jego kierunkiem prac magisterskich i doktorskich*. Bibliografię opracowali F. Czyżewski, M. Sajewicz (Lublin 1988). O gwarach ukraińskich w Polsce ukazały się drukiem 152 odcinki w tygodniku „Nasze Słowo” (Warszawa) w latach 1987-1990, które weszły później w skład monografii *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997.

²⁵ Materiały gwarowe ukraińskie wykorzystywał S. Warchoła w swych artykułach i monografiach, dotyczących gwar polskich i wschodniosłowiańskich, jak również w książce *Nazwy miast Lubelszczyzny*, Lublin 1964.

²⁶ Prace F. Czyżewskiego dotyczą w głównej mierze gwar ukraińskich i polskich Południowego Podlasia, z tego najpokaźniejszymi pozycjami są: *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, cz. 1, Lublin 1986 oraz *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich Południowo-Wschodniego Podlasia*, Lublin 1994 (ta ostatnia praca była podstawą jego przewodu habilitacyjnego ukończonego w roku 1995).

²⁷ M. Sajewicz opublikował kilkanaście artykułów dotyczących gwar pogranicza białorusko-ukraińsko-polskiego, zaś jego rozprawa pt. *Słowotwórstwo rzeczowników w gwarach wschodniosłowiańskich na terenie byłego powiatu hajnowskiego* była główną podstawą jego przewodu habilitacyjnego odbytego w UMCS.

²⁸ M. Roszczenko obronił w roku 1979 pracę doktorską nt. *Gwary północno-ukraińskie okolic Kleszczel. Fonetyka i fleksja* i opublikował kilka artykułów na temat gwar ukraińskich oraz antroponimii Podlasia.

gwar *Pobuża*²⁹), Instytut Językoznawstwa Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie (udział w zbieraniu materiału gwarowego z kilkunastu punktów na terenie Polski do *Atlasu języka ukraińskiego*, itp.).

Obecnie w Lublinie funkcjonują trzy katedry uniwersyteckie, które *ex definitione* powinny zajmować się sprawami języka ukraińskiego, w tym również jego gwarami na szerszym tle językoznawstwa wschodniosłowiańskiego i polskiego, a mianowicie Katedra Języków Słowiańskich KUL, Zakład Filologii Ukraińskiej UMCS, Zakład Językoznawstwa Słowiańskiego UMCS. A potrzeby badawcze w tym zakresie są wyraźne i w dużym stopniu pilne³⁰.

Północna część ukraińskojęzycznego Podlasia między Bugiem i Narwią jest jedynym w powojennym państwie polskim terenem ukraińskojęzycznym, który nie został dotknięty przez wysiedleńczą Akcję „Wisła” w roku 1947 z jej zaplanowaną tendencją do bezwarunkowego wysiedlenia każdego, kto był albo został uznany za Ukraińca, z rodzinami mieszanymi włącznie. Gdy badania ukraińskich gwar południowo-podlaskich i chełmskich były utrudnione po drugiej wojnie światowej ze względu na poważnie uszczuploną ilość informatorów – nosicieli miejscowych gwar ukraińskich, na Podlasiu Północnym między Bugiem i Narwią badania takie mogły odbywać się normalnie, gdyż ludność miejscowa pozostała na miejscu dzięki zaliczeniu jej do narodowości białoruskiej w prawie takim samym stanie, jak przed wojną. Badania gwar wschodniosłowiańskich między Bugiem i Narwią prowadzone były w okresie powojennym głównie przez grupę językoznawców – dialektologów z Instytutu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie (głównym celem było przygotowanie atlasu gwar wschodniosłowiańskich województwa białostockiego).

Językoznawcy z IS PAN w Warszawie opracowali ten teren gwarowy wraz z całą wschodniosłowiańskojęzyczną częścią Białostoczczyzny najbardziej konsekwentnie i systematycznie. Mam tu na uwadze w głównej mierze *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, którego kolejne tomy ukazują się w druku od roku 1980.

Trzydzieści osiem miejscowości z byłych powiatów bielskiego, hajnowskiego i siemiatyckiego zostało w tym atlasie określone przez dialektologów warszawskich jako gwary ukraińskie albo jako gwary o cechach ukraińskich. Wspomniane miejscowości to (podaję w układzie alfabetycznym): Andryjanki, Baciki Średnie, Ccele, Chraboły, Czarna Duża, Czeremcha, Czyże, Dubicze Osoczne, Dubiny, Dubno (gm. Boćki), Grabowiec, Hołody, Jacewicze, Klejnik, Łosinka, Makówka, Malinniki, Malesze, Mętna, Mochnate, Moszczona Królewska, Niemirów, Ogrodniki, Orzeszkowo, Orla, Pokaniewo, Policzna, Proniewicze, Piliki, Ryboły, Samułki Małe, Stryki, Suchowolce, Śnieżki, Tokary, Trześcianka, Tymianka, Żerczyce. W opisach tych miejscowości mamy informacje, że w 18 z wyżej wymienionych wsi w miejscowych szkołach uczony jest białoruski język literacki jako przedmiot, nigdzie natomiast nie ma informacji, że w którejś z tych

²⁹ F. Czyżewski, M. Sajewicz, *Z historii badań dialektograficznych nad gwarami ukraińskimi Pobuża*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. XLII, z. 7: „Słowianoznawstwo”, Lublin 1994, s. 86.

³⁰ Więcej o tym zob. M. Łesiów, *Gwary ukraińskie makroregionu lubelskiego. Z historii badań naukowych*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. XLII, z. 7: „Słowianoznawstwo”, Lublin 1994, s. 33-42.

ukraińskojęzycznych miejscowości przedmiotem nauczaniem w szkole jest ukraiński język literacki.

Stan żywotności poszczególnych gwar został w informacjach uchwycony na żywo i różnie określany. Przytoczę jedynie te najbardziej charakterystyczne i w pewnym sensie przejściowe sytuacje. Na przykład, w odniesieniu do wsi Samułki Małe, gdzie materiał gwarowy zapisywał w roku 1975 S. Glinka stwierdzono, że „podstawowym środkiem porozumiewania się mieszkańców jest gwara polska. Dawniej używana była we wsi gwara o cechach ukraińskich, którą obecnie znają już tylko ludzie starzy”.

W odniesieniu do miejscowości Łosinka, gdzie mowę miejscową zapisywał M. Kondratiuk w latach 1960, 1968 i 1972, stwierdzono, że jest to „gwara przejściowa białorusko-ukraińska”. W tej samej miejscowości w roku 1937 zapisał teksty W. Kuraszkiwicz i umieścił je później w swym *Zarysie dialektologii wschodniostowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych* (wyd. II, Warszawa 1963, s. 157) jako przykład gwary północnoukraińskiej.

W odniesieniu do miejscowości Malesze, gm. Wyszki, gdzie zapisy zostały dokonane przez S. Glinkę i M. Kondratiuka w 1962 i 1970, o stanie gwary autorzy piszą: „Podstawowym środkiem porozumiewania się znacznej większości mieszkańców między sobą jest gwara o cechach ukraińskich, pozostali mówią tylko po polsku”.

W odniesieniu do wsi Moszczona Królewska autorzy zebranego w roku 1959 i 1972 materiału gwarowego – O. Fedorowicz i M. Kondratiuk – stwierdzają: „Podstawowym środkiem porozumiewania się większości mieszkańców między sobą jest gwara ukraińska, młodzież mówi przeważnie po polsku”.

Przytoczyłem tu kilka informacji o stanie badanych gwar, ażeby uwypuklić ważny fakt i czas uchwycenia gwary miejscowej w sytuacji, kiedy ona jakby w pewnych okolicznościach może ulegać zanikowi z różnorodnych przyczyn, z których najważniejsze w moim rozumieniu jest chyba to, że miejscowa gwara nie ma oparcia w szkole, gdzie uczony był tylko język polski, rosyjski i białoruski. Ponadto młodzież często niechętnie posługuje się mową ojców i dziadków pewnie nie bez winy tych ostatnich, miejscowa żywa mowa nie miała też należytego oparcia w działalności miejscowej Cerkwi prawosławnej, która jest integralną częścią kultury miejscowej i powinna wspomagać rozwój i wzbogacanie kultury lokalnej w jej formie najbardziej swojskiej.

W pierwszym tomie wymienionego Atlasu umieszczony jest wstęp, w którym stwierdza się między innymi, że gwary te są jakby przedłużeniem gwar ukraińskich od południa, opracowywanych przez dialektologów ukraińskich, przygotowujących *Atlas języka ukraińskiego*. We wstępie odnajdujemy też interesujące stwierdzenia w odniesieniu do związku brzmienia danej gwary z poczuciem narodowościowym, co tutaj w dużym stopniu okazało się wyjątkowo skomplikowane:

„Warto zwrócić uwagę, że wyciąganie wniosków co do przynależności narodowej mieszkańców Białostoczczyzny na podstawie gwary, którą się posługują, może prowadzić do błędów. Świadomość narodowa nie kształtowała się tu według kryterium językowego. Zasadniczą rolę odegrało wyznanie. Nie ma przy tym znaczenia, czy ktoś jest wierzący, czy obojętny pod względem religijnym. Decyduje raczej wychowanie w określonym środowisku. Tak więc mówiący na co dzień gwara białoruską kato-

licy w okolicy Sokółki i Dąbrowy Białostockiej uważają się za Polaków, prawosławni spod Bielska Podlaskiego czy Siemiatycz – przeważnie za Białorusinów, choć ich gwara ma wiele cech ukraińskich. Zdarza się też, że ktoś mówi po polsku, uważa się za Białorusina, a pochodzi z rodziny posługującej się gwarą ukraińską. Poza tym nie u wszystkich świadomość narodowa jest całkowicie skryształizowana". Zwracają autorzy również uwagę na znany skądinąd fakt, że na tym terenie „prawosławni na ogół bardziej niż katolicy zachowują gwarę wschodniosłowiańską, uważając ją za ważny element swej odrębności wyznaniowej i etnicznej”³¹.

Mapy w tym Atlasie dotyczące cech fonetycznych przedstawiają szereg izoglos, które dość wyraziście wyodrębniają gwary między Bugiem i Narwią od białoruskich, które zaczynają się na północ od rzeki Narew i w okolicach Puszczy Białowieskiej. Ten teren gwarowo-językowy wydzielają prawie idealnie takie zjawiska fonetyczne, uważane powszechnie za typowo ukraińskie:

- twarda wymowa spółgłosek przed etymologicznym *e* typu *wesna*, *wysna*, *pečy*, *pyčy*, *welikij* (mapy nr 19, 20), *sestra*, *systra*, *zelonyj*, *ponedielok*, *dešatyj*, *mene*, *sebe*, *tebe* (mapy nr 19-25);
- wymowa prasłowiańskiego „*jať*” jak *i* lub *y* w pozycji nieakcentowanej, a nawet w pozycji akcentowanej, gdzie częściej pojawia się dyftong płaski /*iĕ*/, np. *bida*, *byda*, *widro*, *wydro*, *hnizdo*, *hnyzdo*, *sc’ina*, *styna*, *slipyj* (mapy nr 26-28); *liēs*, *lis*, *siēno*, *sino* (nr 43), *wiēt’or*, *wit’or* ‘wiatr’ (nr 79), *tiēsto*, *tysto* ‘ciasto’, *dīed*, *dȳd* (nr 79-82);
- dyftong lub *i*, *y* na miejscu *o*, *e* w sylabie zamkniętej pod akcentem, np. *kuōń*, *kuōt* (nr 44), *siem*, *sim* ‘siedem’, *šyēsć* i *šysć* ‘sześć’ (nr 50);
- wymowa miękkiego *c’* w takich wyrazach jak *konec’*, *kunec’*, *hurčyc’a*, *spudnyc’a* (nr 8, 9, 11), *zajec’*, *zajic’*, *mesec’*, a nawet – *serc’e* (nr 30, 34, 35);
- występowanie spółgłosek dźwięcznych w wygłosie (nr 102);
- brak systemowego i systematycznego ciekania (nr 65);
- wymowa typu *rus’ki*, *kuōns’ki* z miękkim *s’* w części sufiksalnej (nr 135);
- wymowa *zozula*, *zazula* z twardym *z* (nr 93)

oraz szereg innych cech fonetycznych i morfologicznych czy gramatycznych, które znajdzie w dotychczas wydanych tomach atlasu uważny czytelnik.

Wydaje mi się, że żadne z dotychczas opublikowanych opracowań nie wykazało tak wyraziście i wszechstronnie wyróżniający się typ i charakter gwar ukraińskich między Bugiem i Narwią.

Gwary owe, wraz z obszarem językowym całego terenu wschodniej Białostoczczyzny, stały się po wojnie obiektem badań szeregu dialektologów środowiska warszawskiego i białostockiego (M. Kondratiuk, E. Smułkowa, M. Czurak, S. Glinka, L. Daciewicz i inni). Prace ich wnoszą nowe materiały także i w odniesieniu do cech systemowych i leksykalnych omawianego terenu. Warto też wspomnieć o wydanych w roku 1972 *Tekstach gwarowych z Białostoczczyzny z komentarzem językowym* pod redakcją

³¹ Cytuję za: M. Łesiów, *Gwary ukraińskie między Bugiem i Narwią*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. II, Białystok 1994, s. 117-137.

A. Obrębskiej-Jabłońskiej, gdzie umieszczone zostały teksty świeżo po wojnie zapisane w terenie, w tym również z terenu nas tu interesującego, a mianowicie ze wsi Grabowiec, Dubiny, Suchowolce, Rogawka, w komentarzach pisze się tam o „przechodniości językowej” gwar, samo jednak brzmienie tekstów potwierdza swoimi cechami systemowymi ich ukraiński typ.

W Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie powstawały prace doktorskie i magisterskie dotyczące również gwar ukraińskich z terenu Północnego Podlasia. Materiały wykorzystane w tych dysertacjach były później niejednokrotnie wykorzystywane w publikowanych studiach i artykułach.

W roku 1977 odbyła się na UMCS obrona pracy doktorskiej Jana Pietruczuka na temat *Słownictwo wsi Kuraszewo koło Hajnówki*, napisanej pod moim kierunkiem naukowym, recenzentami tej pracy byli W. Kuraszkiewicz i E. Smułkowa. Rozprawa zawierała zasób słownictwa jednej wsi Kuraszewa zapisanego na żywo w latach 60. i 70. Fragment tej pracy został opublikowany w postaci artykułu pt. *Fleksja gwary wsi Kuraszewo koło Hajnówki*³².

W roku 1979 na Wydziale Humanistycznym UMCS odbyła się obrona pracy doktorskiej Mikołaja Roszczenki na temat *Gwary północnoukraińskie okolic Kleszczel. Fonetyka i fleksja*, napisanej również pod moim kierunkiem naukowym (recenzentami pracy byli M. Jurkowski i S. Warchoł). We wspomnianej dysertacji przedstawiony został system fonetyczny i fleksyjny czterech miejscowości okolic Kleszczel, a mianowicie ze wsi Dobrowoda, Jelonka, Pohreby i Suchowolce. Część materiału zawartego w tej dysertacji została wykorzystana w artykule pt. *Wokalizm gwary wsi Jelonka w powiecie hajnowskim*³³, *Kliszczeliwski howirky*³⁴ i inne.

W roku 1983 pracę doktorską o słowotwórstwie rzeczowników w gwarach byłego powiatu hajnowskiego (z okolic Puszczy Białowieskiej) na samym styku gwar białoruskich i ukraińskich obronił na Wydziale Humanistycznym UMCS Michał Sajewicz (promotor pracy – M. Łesiów, recenzenci – M. Jurkowski i S. Warchoł). Prace Michała Sajewicza mają ważne znaczenie dla ściśle językoznawczego ustanowienia ukraińsko-białoruskiej granicy językowej na tym terenie³⁵. Słowotwórstwo, które w odniesieniu do omawianych gwar było dotychczas mało zbadane, dostarcza nam nowe fakty świadczące o cechach wspólnych, a także różnicujących gwary ukraińskie i białoruskie na tym interesującym styku językowym.

Należałoby wspomnieć o dwu innych doktoratach, których treścią były zjawiska językowe na terenie nas tu interesującym, obronionych w latach 80. w Uniwersytecie

³² J. Pietruczuk, *Fleksja gwary wsi Kuraszewo koło Hajnówki*, [w:] *Studia nad gwarami Białostockich. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. Smułkowej i I. Maryniakowej, Warszawa 1984, s. 24-42.

³³ „Annales UMCS”, sectio F, vol. XXX, Lublin 1975, s. 149-153.

³⁴ М. Рощенко, *Клішчелівські говірки*, „Український календар”, Warszawa 1981, s. 149-153.

³⁵ Zob. np.: M. Sajewicz, *Ze studiów nad gwarami białoruskimi Białostockich na południe od Narwi*, [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 239-249; F. Czyżewski, M. Sajewicz, *Zróżnicowanie słownictwa rolniczego w kilku gwarach wschodniosłowiańskich na polsko-ukraińsko-białoruskim pograniczu*, „Slavica Lublinensia et Ołomucensia”, Lublin 1970; M. Sajewicz, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostockich*, Lublin 2002 i in.

Gdańskim i w Instytucie Słowianoznawstwa PAN w Warszawie. W roku 1985 na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Gdańskiego została obroniona praca doktorska Zofii Trancygier na temat *Słowotwórstwo rzeczowników z polsko-ruskiego pogranicza językowego pod Siemiatyczami*, napisana pod naukowym kierunkiem Leszka Moszyńskiego (recenzenci: B. Kreja i M. Łesiów). Materiał do tej pracy zapisany został w latach 1978-1984 w 2 wsiach polskich (mazowieckich) i w 2 północnoukraińskich (podlaskich – Czarna Wielka i Makarki), które autorka dysertacji nazwała „miejscową gwara ruską o cechach ukraińskich”. Jest to przykład gwary na samym styku gwar północnoukraińskich z mazowieckimi.

W roku 1989 w Instytucie Słowianoznawstwa PAN w Warszawie obroniona została praca doktorska Bronisławy Janiak na temat *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem*, napisana pod kierunkiem naukowym S. Glinki (recenzenci: W. Kuraszkiewicz, W. Witkowski, M. Łesiów). Opis porównawczy mowy północnoukraińskiej i polskiej kresowej, używanej w tej samej miejscowości oparty został na zapisach z przełomu lat 70-80. XX wieku. W pracy opisany został system fonetyczny tych dwu wariantów miejscowego mówienia, do tego dołączono dwujęzyczny słownik mowy miejscowej tej samej miejscowości. Jest to ważny przyczynek do poznania momentu przechodzenia gwary z ukraińskiej na polską.

Teren okazał się bardzo atrakcyjny do badań językowych, leży bowiem na pograniczu styku i wzajemnych wpływów polsko-ukraińsko-białoruskiego z elementami odgórnego wpływu cerkiewnego i rosyjskiego (głównie przez Cerkiew). Toteż materiały i opracowania językowe gwar tego terenu w najnowszych badaniach i pracach magisterskich czy nawet doktorskich, o czym pisać wyczerpująco nie ma tu miejsca, albo też nie mogłem o wszystkim wiedzieć, bo nie zawsze informacja naukowa o pewnych poczynaniach badawczych jest w naszym kraju pełna.

Pragnę jeszcze tylko wspomnieć o nowych świeżych materiałach z tego terenu, zebranych i w różny sposób sklasyfikowanych i opisanych w pracach magisterskich w UMCS i w Filii UW w Białymstoku (zwykle pod moim kierunkiem naukowym). W pracach magisterskich wykorzystane zostały zapisy z wielu miejscowości na terenie między Bugiem i Narwią, a mianowicie ze wsi Bystre, Chraboły, Czechy Orlańskie, Czeremcha, Czyżyki, Dobrowoda, Janowo k. Hajnówki, Kleszczele, Knorydy, Koszele, Morze, Kuzawa, Klejniki, Nowoberezowo, Opaka Duża, Orla, Pasynki, Pohreby, Rogawka, Stawiszcz, Suchowolce, szereg wsi z gminy Bielsk Podlaski, gminy Hajnówka, Dubicze Cerkiewne, z okolicy Puszczy Białowieskiej i in. W sumie na moich seminariach magisterskich powstało ok. 30 prac, których tematem były takie zagadnienia wymienionych gwar, jak: słownictwo z zakresu kultury duchowej i społecznej, budownictwa wiejskiego, rolnictwa, fauny i flory i in., osobowe nazwy własne (imiona, nazwiska i przezwiska) w ich formie gwarowej i oficjalnej, system fonetyczny i fleksyjny, a nawet wybrane zagadnienia z frazeologii, mikrotoponimii, język folkloru miejscowego wraz z zapisami tekstów folklorystycznych (głównie pieśni). Ucząc się metodologii badań i sposobu opisu materiału żywego, zapisywanego w terenie, studenci przy okazji zebrali cenny materiał terenowy, który może stać się podstawą do szczegółowych i bardziej uogólnionych prac na temat nas tu obecnie interesujący.

Jeszcze jeden ważny szczegół, o którym watto tu napomknąć. Materiały ze wsi Dobrowoda k. Kleszczel i Żerczyce k. Siemiatycz, zapisane w latach 1965-1967 przez M. Łesiowa na podstawie ukraińskiego kwestionariusza gwarowego³⁶, weszły do *Atlasu języka ukraińskiego* jako punkty 654 i 655 w II tomie, wydanym w roku 1988³⁷. Materiał gwarowy z tych dwóch punktów północnoukraińskich między Bugiem i Narwią wraz z innymi materiałami z gwar południowopodlaskich, chełmskich, nadszańskich, bojkowskich i łemkowskich z terenu Rzeczypospolitej Polskiej, został wykorzystany i umieszczony na ponad 400 mapach II tomu wspomnianego Atlasu. Gwary północno-podlaskie zostały w ten sposób umiejscowione w obszernym kontekście innych gwar zachodniej części ukraińskiego terenu językowego.

Zagadnieniem wartym uwagi jest w ostatnim okresie próba wykorzystania tych gwar jako formy literackiej, głównie w poetyckich wypowiedziach młodych mieszkańców omawianego terenu. Wspomnę tylko, że gwarami północnoukraińskimi z tego obszaru pisali lub piszą swoje utwory I. Kiriżiuk, urodzony we wsi Krywiatyczce koło Bielska, Z. Saczko z Wólki k. Orli, Ż. Żabińska, J. Hawryluk i kilku innych³⁸.

I. Kiriżiuk tak uzasadnia ten fakt: „*Wirszi pyszu mowaju mojih predkiw, mowaju, jakoji nawczyła mene ridna maty. Cijeju mowaju i tilky cijeju možu z hłybyny sercia wysłowity lubow do ridnoho Pidlaszszja*”³⁹.

Pojawiają się nowe prace o gwarach ukraińskich Podlasia, publikowane są nowe, świeżo zbierane (zapisywane w terenie) materiały. Dobrze byłoby zebrać wszystko, co dotychczas zostało opublikowane, w słowniku gwar podlaskich na wzór słowników regionalnych, których dotychczas pojawiło się sporo w odniesieniu do ukraińskich gwar zachodniopoleskich⁴⁰, bojkowskich⁴¹, huculskich i wielu innych. Taki bowiem słownik najlepiej prezentowałby słownictwo, które jest nosicielem treści regionalnej kultury mieszkańców tego terenu na tle innych systemów językowych, należących do języka ukraińskiego, a pośrednio do rodziny języków słowiańskich i europejskich.

Możemy wyróżnić pewne cechy systemowe gwar podlaskich jako gwar należących do dialektu północnoukraińskiego, które to gwary różnią się od gwar używanych dalej na południe (południowo-zachodnio-ukraińskich) m.in. takimi charakterystycznymi cechami systemowymi:

1. Istnieją tu samogłoski dyftongiczne w miejscu staroukraińskich samogłosek wzdłużonych *o*, *e* oraz *ě* („*jať*”) pod akcentem, np. *kuoń*, *wuoż*, *stuoń*, *nuoć*, *xliēb*, *zwīer* itp. Tylko tzw. „łuhowyki” wzdłuż Bugu (m.in. wsie Suszno, Szuminka, Korolówka, Różanka i in.) mają w tym przypadku stan podobny do ogólnoukraińskiego, a mianowicie samogłoskę *-i-*: *kiń*, *wiz*, *stiń*, *nić*, *xlib*, *zwir*;

³⁶ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови, Київ 1949.

³⁷ Атлас української мови, т. 2, Київ 1988.

³⁸ Więcej o tym zob. M. Lesiów, *Українські говірки у Польщі*, Warszawa 1997, s. 400-410 w podrozdziale *Спроба використання під лаських говірок у художній літературі*.

³⁹ I. Kiriżiuk, *Автобіографія*, „Український Календар”, Warszawa 1984, s. 290-291.

⁴⁰ Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок*, т. 1-2, Луцьк 2000.

⁴¹ М. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, cz. 1-2, Київ 1984.

2. Dawne *ř* miękkie stwardniało tu we wszystkich pozycjach, np. *wieru, kuru, radok, urad, rabyj, ryka, podwire* itp.;
3. W części gwar podlaskich wysuniętych najdalej na zachód zachowały się jeszcze z epoki staroruskiej miękkie *t, d, l, n, s* przed ps. **e, *i*, np. *końe wi, veľiky, na ulici, xoditi, l'emiš* itp. (w innych gwarach ukraińskich: *konevy, veľykyx, na ulicy, xodyty, lemiš*);
4. W dużej części południowego Podlasia końcówki przymiotnikowe zachowały się w postaci nieściągniętej tylko pod akcentem, np. *słabája, słabóje, słabúju, słabyji*, kiedy zaś akcent pada na temat wyrazu, końcówki przymiotnikowe występują już w postaci ściągniętej, np. *weli'ka, weli'ke, weli'ku, weli'ki*;
5. W dopełniaczu l. poj. przymiotników w rodzaju żeńskim występuje charakterystyczna końcówka *-eji*, np. *dobreji, mołodeji*, a w bierniku *-eju*, np. *dobreju, mołodeju, za durneju hołowoju*;
6. W formach 1 osoby l. mn. czasu przeszłego czasowników występuje nieznana gdzie indziej końcówka *-xmo* w części powiatu Parczew i Włodawa, np. *xodylixmo, buli'xmo, prynosylixmo*. Stąd tę część gwar podlaskich nazywają w terenie „chmacką mową”, a jej nosicieli – „Chmakami”.

Podałem tu tylko najbardziej charakterystyczne cechy systemowe ukraińskich gwar podlaskich. Jest szereg innych ciekawych właściwości, dotyczących systemu fonetycznego, morfologicznego, a także słownictwa⁴².

⁴² Więcej o tym zob. M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, s. 410-412.